

- Utrechtse ridderhofsteden, zijn onder de Republiek in Groningen nooit gemaakt. Een zeker houvast bieden de afbeeldingen van borgen in de randversieringen van de zeventiende- en de achttiende-eeuwse Coenders- en de Beekeringhkaart. Deze kaarten kan men trouwens ook zien als instrumenten in de actie om in Groningen tot een gesloten ridderschap te komen.
- 2 J.A. Feith, *De Ommelander borgen en haar bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groningen, 1906) 63.
 - 3 Het standaardwerk over de Groninger jonkers in de zeventiende en achttiende eeuw is de dissertatie van H.E. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel* (Groningen, 1981). Er bestaat een handelseditie zonder de genealogische tabellen en met een, naar deze mij meedeelde, niet door de auteur geautoriseerde titel: *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988).
 - 4 Zie over hem: IJ. Botke, e.a., 'Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis', in: *Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis. Ancien régime, revolutie, restauratie* (tentoonstellingscatalogus Groninger Museum, 1981).
 - 5 Ik ontleen deze uitdrukking aan mijn zeer gewaardeerde collega Lies Ast. Zij bedoelt ermee dat wij geen portret van Goosen Geurt kennen. Dat zou misschien anders geweest zijn wanneer hij uitvoering had kunnen geven aan de trouwplannen die hij kennelijk omstreeks 1790 koesterde.
 - 6 Hem werd veel later, in 1825, een vergoeding uit de Ommelander kas toegekend van ruim 422 gulden 's jaars. Botke, *Boer en heer*, 128.
 - 7 Volgens de officiële overlevering bracht de Koning daarbij de nacht door in het nog steeds bestaande Marot-praalbed. Er bestaat een afwijkende versie van deze overlevering (vr. med. F.J. Veldman).
 - 8 De hekposten van deze borg flankeren nu de hoofdingang van het kerkhof bij de Nederlandse Hervormde kerk te Middelstum. De merkwaardige zonnewijzer die voorkomt op een zeventiende-eeuws schilderij van de borg is gereconstrueerd in de tuin van Menkema.
 - 9 Vgl. Regn. Steensma, *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen,

1974) 72, 90. Helaas is dit fraaie werkstuk van de Groninger beeldsnijder Jan de Rijk in de loop der tijden wel verminkt.

- 10 Botke vermeldt op p. 131 dat de borg te Enum in 1800 werd afgebroken na een halve eeuw onbewoond te hebben gestaan. Deze leegstand hing niet zelden samen met het uitsterven van het betrokken geslacht.
- 11 Voorraadschuur.
- 12 Vgl. voor dit modelbedrijf Botke, *Boer en heer*, 243 e.v.
- 13 Feith, *De Ommelander borgen en haar bewoners*, 63.

LOPEND ONDERZOEK.

DE PORTRETREKS MET DE LANDCOMMANDEURS VAN DE RIDDERLIJKE DUITSE ORDE, BALIJE VAN UTRECHT

In de vijfde jaargang van dit bulletin publiceerden Truus van Bueren en ik de resultaten van het onderzoek naar het ontstaan van de portretreks met de landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde, Balijs van Utrecht.' Van de serie, die bestaat uit 19 panelen waarop alle 77 landcommandeurs zijn afgebeeld, werd vermoed dat ze niet alleen vanuit esthetisch of religieus oogpunt gemaakt was. Het vermoeden bleek juist. De reeks werd rond 1560 mede gemaakt om in te kunnen zetten in een politieke strijd rondom het behoud van de Utrechtse instelling. Om de cyclus terug te kunnen voeren naar de stichtingsdatum van de Duitse Orde in 1190, werden zeker de eerste dertig portretten verzonnen.

De portretreks met de Utrechtse landcommandeurs behoort tot een veelvoorkomend laatmiddeleeuws beeldtype. Zeldzaam is echter dat dergelijke portretseries vervolgens eeuwenlang werden bijgehouden. Aan veel van de pogingen om zo'n portrettraditie in stand te houden is geen gevolg gegeven omdat de desbetreffende instelling werd opgeheven, het geslacht uitstierf of omdat, zoals bij sommige universiteitscollecties, de geportretteerde zelf of de nazaten voor de kosten van het kunstwerk moesten opdraaien. In het Duitse Huis heeft tot nu toe elke nieuw aangetreden landcommandeur zijn portret toege-

voegd aan de bestaande reeks. Ook na de Reformatie werd gevolg gegeven aan dit gebruik en toen de Balijs in de vroege negentiende eeuw haar tijdelijke onderkomen in Den Haag had, verhuisde de portretreeks mee en hield men de cyclus bij. Indien een landcommandeur snel na zijn aantreden stierf, werd zijn portret postuum alsnog toegevoegd. Dankzij dit gebruik dat nu al meer dan vier eeuwen stand heeft gehouden, is de reeks uitgegroeid tot een cyclus die acht eeuwen geschiedenis van de Balijs visualiseert en vier eeuwen vooral Utrechtse portretkunst toont. Dit maakt de serie uit het Duitse Huis uniek voor Nederland. In 1999 stelde het kapittel van de Balijs een stipendium beschikbaar waarmee ik ook de nieuwere portretten – van circa 1590 tot nu – kon onderzoeken. Dit tweede onderzoek leverde zoveel nieuwe gegevens op, dat voorgesteld werd het onderzoek te verrichten in het kader van een promotie. De Universiteit Utrecht heeft hiervoor vanaf 1 april 2003 een onderzoeksplaats beschikbaar gesteld. Het kapittel van de Balijs van Utrecht heeft zich bereid verklaard een aanzienlijk deel van het onderzoek te financieren. In de onderstaande tekst zal kort beschreven worden waar het onderzoek op gericht is.

Omdat de cyclus in het Duitse Huis de enige reeks in Nederland is die zo lang en nauwkeurig is bijgehouden, biedt de serie bij uitstek de mogelijkheid om inzicht te krijgen in de relatie tussen de functie van de schilderijen en de totstandkoming ervan. Allereerst zal onderzocht worden of de portretten ook in latere tijden in politieke zin zijn ingezet. Het vermoeden bestaat dat landcommandeur Sloet van Sinderen (1820-1824) zich twaalf jaar voor zijn feitelijke aantreden, in 1808, reeds als landcommandeur liet portretteren. Het is niet ondenkbaar dat de politieke situatie van dat moment de aanleiding is geweest voor deze opmerkelijke handeling. Ook in de achttiende eeuw lijkt zich een soortgelijke situatie te hebben voorgedaan. Het is mogelijk dat in sommige van de nieuwere schilderijen niet met terugwerkende kracht werd gelegitimeerd, zoals bij de opzet van de reeks, maar dat men later juist een voorschot nam op de conti-

nuiteit teneinde de belangen van de Orde veilig te stellen.

Uit het totnogtoe verrichte onderzoek blijkt dat de cyclus voortdurend *up to date* werd gehouden. Landcommandeur Willem Frederik van Nassau (1640-1664) draagt bijvoorbeeld over zijn harnas een blauwe sjerp waar een wit olifantje aan hangt. Willem Frederik trad toe tot de 'Orde van de Witte Olifant' nadat zijn landcommandeursportret was gemaakt. De blauwe sjerp werd dan ook pas later, mogelijk zelfs op het originele vernis, aan het portret toegevoegd. Ook de contemporaine mode blijkt van belang te zijn geweest: de geschulpte kragen van drie vroeg zeventiende-eeuwse landcommandeurs werden rond 1690 overschilderd en veranderd in wit gestrikte shawls. Deze en andere voorbeelden demonstreren dat de portretreeks ook fysiek de sporen draagt van wat men met de portretten wilde bereiken.

Voor het vervaardigen van de achttiende- en negentiende-eeuwse portretten werden, voor zover bekend, vooral bekende plaatselijke schilders aangetrokken, zoals tekenmeesters van de Fundatie van Renswoude (H. van Velthoven), onderwijzers van de Stadstekenschool (J.L. Jonxis), of de oprichter van het Genootschap Kunstliefde (P.C. Wonder). Wellicht koos men juist voor het gemak een schilder dicht bij huis. Paulus Moreelse, die in de vroege zeventiende eeuw twee portretten van landcommandeurs in de reeks schilderde, had zijn atelier op dat moment bijvoorbeeld in de Boterstraat, letterlijk om de hoek van het Duitse Huis. Uit het totnogtoe verrichte onderzoek blijkt dat de keuze voor lokale portrettisten in de loop van de negentiende eeuw doorbroken werd en de heren kozen, ook in de twintigste eeuw, eerder nationale society-schilders zoals Piet van der Hem en Gerard Hofker. Dit is een verandering die niet alleen in het Duitse Huis maar bijvoorbeeld ook bij de hoogleraarsportretten van de Universiteit Utrecht te zien is. Het laatste portret uit de cyclus met de landcommandeurs, dat in 1997 werd gemaakt, is vervaardigd door een in Amsterdam werkzame portretschilder genaamd Urban Larsson, wiens cliëntèle vooral uit topmannen van megaconcerns zoals Shell en Unilever bestaat. Het portret van de hui-

dige functionaris moet nog worden vervaardigd.

Bij dit onderzoek dienen tal van interessante vragen zich aan: in hoeverre hebben politieke veranderingen binnen de Balije – van geestelijke instelling naar wereldlijke adelscorporatie – hun weerslag gehad op de manier waarop met de portretreeks werd omgegaan? Wanneer in hun carrière lieten de heren zich portretteren? Waar hingen de portretten en wie had toegang tot deze ruimte(n)? Op wiens verzoek werden de schilderijen gemaakt (het kapittel of de functionaris zelf) en wie betaalde ervoor? Waar resideerden de landcommandeers en was dit bepalend voor de keuze voor de portretschilders? In mijn onderzoek poog ik inzicht te krijgen in de diverse functies van de portretreeks door de eeuwen heen en probeer ik te achterhalen welke gevolgen deze veranderingen in functie hebben gehad op de praktische totstandkoming van de schilderijen en de manier waarop men met de serie omging.

Het onderzoek zal begeleid worden door Prof.dr. Peter Hecht (promotor), hoogleraar kunstgeschiedenis Nieuwere Tijd, Universiteit Utrecht, Dr. Rudi Ekkart, directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (co-promotor), en Dr. Truus van Bueren, universitair hoofddocent kunstgeschiedenis Nieuwere Tijd van de Universiteit Utrecht. Voor vragen en suggesties met betrekking tot dit onderzoek kunt u contact met mij opnemen via mijn mailadres Daantje.Meuwissen@let.uu.nl.

Daantje Meuwissen

- 1 T. van Bueren en D. Meuwissen, 'So lange memorie van menschen kan gedencken. Het ontstaan en de functie van de portretreeks met de landcommandeers van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht', *Virtus*, V (1998) 59-73.

Willem Frederik van Nassau, de 35e landcommandeur van de Ridderlijke Duitse

Orde, Balije van Utrecht (1640-1664)
(Foto Duitse Orde, Utrecht)